

**ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"**

Том 34, кн. 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

2004

**TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET MÉTHODE"
DE V. TIRNOVO**

Tome 34, livre 2

FACULTÉ DE PHILOGIE

2004

**VII научна конференция на тема Проблеми на българската разговорна реч
11-12 юни 2004 г., Велико Търново**

**ИЗРЕЧЕНИЯ С ДА-ФОРМИ, ОЗНАЧАВАЩИ
ВЪЗМОЖНОСТ, В РАЗГОВОРНАТА РЕЧ**

Руселина Ницолова

Велико Търново, 2004, V. Tirnovο

Не можем да се надяваме да разберем езика, така както един теоретик цели да го разбере, ако не разберем речта. Не можем да се надяваме да разберем речта, ако не разберем акта на комуникацията.

П. Стросън (1996: 49).

Разговорната реч е най-често употребяваният вид реч, която се използва във всички области на човешката дейност. В този вид реч най-напред се раждат и разпространяват иновациите в един език, този вид реч е главното поле и на междуезиковите контакти, които също така могат да доведат до иновации и до общи паралелни структури в езиците, каквото е положението в балканския езиков съюз. Тук ще разгледаме няколко вида изречения, съдържащи независими *да*-форми, означаващи възможност или просто нефактивност (възможност или необходимост в българския език), които са характерни за разговорната реч не само на българите, но и на румънците и гърците до голяма степен..

Наличието на много богата система от *да*-форми, които се употребяват като казуемо, без да влизат във връзка с друго казуемо в изречението, т.нар. *независим копонктив* по терминологията на Маслов, отличава българския език от другите славянски езици, като го сближава в известна степен само с южните славянски езици. Що се отнася до балканските езици, там има подчертани паралели на изреченията с независими *да*-форми с подбудително, опативно и презумптивно значение, както и на изреченията с транспозитивна употреба на такива форми за означаване на реално минало действие (вж. Асенова 1989: 139–150).

Важна особеност на *да*-формите е, че в много от случаите те или нямат пълна парадигма за всички лица и числа, или пък значенията на отделните форми в рамките на една и съща парадигма са доста различни, което налага описването им форма по форма. Освен това в редица случаи едни и същи форми са многозначни и полифункционални. Поради многозначността и полифункционалността на *да*-формите, както и на *нека*-, *нека да*-формите, значението им не може да бъде определено,

без да се вземе предвид значението и илокуционната сила на изказването, в което са употребени, а в редица случаи – и лексикалното значение на глаголната форма, както и другите нейни граматически значения. Контекстът и ситуацията също така допринасят съществено за определяне на значението на изказванията с *да*-форми.

Като общ семантичен признак на тези форми може да се сметне *нефактивността*, която се представя в доста разнообразни видове: възможност, предположение като особен вид възможност, необходимост, подбuditелност (подбуда с различна сила за реализиране на възможно или невъзможно (контрафактивно) действие, забрана, предпазване, пермисивност), опитативност. В случаите на транспозиция пък *да*-формите означават *реално (фактивно)* действие, т.е. оказва се, че те представят варианти почти от целия модален спектър.

Значенията на глаголните времена (сегашно време, имперфект, перфект, плусквамперфект, аорист), които се използват при образуване на *да*- и *нека*-, *нека да*-формите, по особен начин си взаимодействат с модалното им значение. Най-често тези времена имат същото значение, както при индикатива, но има и някои специфични случаи. Така например при контрафактивното значение на *да*-формите темпоралната ориентация на съответното време се замества с омнитемпоралност (всевременност), срв. как имперфектът представя действия в трите темпорални плана – минало, сегашно, бъдеще, като просто означава едновременност с интервал на референтност независимо от ориентацията на този интервал спрямо момента на говорене в следните примери:

Де да имах вчера тези пари! Де да имах сега тези пари! Де да имах на утрешния търг тези пари!

Двата глаголни вида и начините на действие също така не се съчетават винаги без ограничения или без семантични различия с отделните видове *да*-форми. Така например със значение за предпазване се употребяват само негирани *да*-форми от свършен вид, напр. *Да не паднеш!*; *Да не се простудиш!*; *Да не се откажеш предварително на изпита!*

По своето значение *да*-формите могат да бъдат разделени на следните групи:

1. *Да*-форми с повелително значение, напр.

– *Слушай, булка – рече баба Ана строго, – остави хорските мъже и си гледай своя. Срамота е и грехота (...) Мъжа си да гледаш, че*

знаеш ли се... (Й. Йовков); *Да не си ми стъпил в къщата!* (Й. Йовков); *Да бяхме си тръгнали!*

2. Да-форми с оптативно значение в благопожелания и клетви., напр.

Да бъде хубаво и светло/ на тая хубава земя! Да няма кътче под небето,/ където да лежи тъма! (Мл. Исаев); *Самодиви да ти сватуват, куче проклето, и таласъми да ви тропат по полиците!* (Чудомир);

3. Да-форми за означаване на възможно действие, напр.

Някой от вас да е учил японски?

4. Да-форми за реално минало действие (транспозиция), напр.

Да уча (несв. в.) *в село цели три години втори клас и все с много добър успех. И сега не барем пак във втори, ами да ме върнат в първи!* (Т. Г. Влайков).

Мястото на да-формите, както и на нека-, нека да-формите в българската глаголна система още не е изяснено. Трябва да се има предвид, че в исторически план днешните да-форми са свързани, от една страна, със старобългарските да-форми с повелително значение. Известно е, че в старобългарски да-формите и императивът имат паралелна употреба. Още тогава простата императивна форма за 1 л. мн., която днес не съществува, е изместена от съответната сегашна да-форма, а частицата да се поставя и пред простите императивни форми – факт, който говори за голямо сближаване на двата вида форми, образувани от сегашната основа (Курц 1968: 127). В българската граматика вече има традиция подбудителните и оптативните да- и нека-, нека да-форми да се разглеждат заедно с императива, като някои автори дори говорят за *аналитичен императив*. Несъмнено е, че връзките между тези форми и императива са доста тесни и двата вида форми могат дори понякога да се конкурират, но не бива да се забравя, че има и случаи, когато споменатите форми имат собствено специфично значение, което няма съответствие със значенията на императива, както и няма формално съответствие при формите в 1 и 3 л. с императива. Затова разглеждаме да-, нека-, нека да-формите с повелително и оптативно значение заедно с императива, без обаче да ги смятаме за аналитичен императив.

От друга страна, независимите да-форми в много случаи са заместници на стария инфинитив, напр. в примери като *Какво да правя?*, а можем да предположим и самостоятелно по-късно развитие на отделни

разновидности – историята им все още не е проучена. Именно поради това многопосочно развитие се явява толкова голяма пъстрота в значенията на *да*-формите днес. Тук няма да се спираме на голямата дискусия, която се води вече цял век, дали *да*-формите трябва да се разглеждат като самостоятелно наклонение – конюнктив, тъй като повечето автори говорят само за зависими *да*-форми, свързани с друго сказуемо, които тук не са обект на разглеждане. Трябва да подчертаем обаче, че има сериозни основания да се мисли, че цялото голямо многообразие във формален, семантичен и функционален план на независимите *да*-форми, влиянието на контекста, ситуацията, семантиката, илокуционната сила на изречението и лексикалното значение на самия глагол върху значението им, както и фактът, че отделните им разновидности влизат в опозиции с форми от различни наклонения (най-вече с индикатива и императива), не позволяват поне на сегашния етап от развитието на българския книжовен език тези модални конструкции да бъдат сметнати за едно наклонение (било то конюнктив или някакво друго) в класическия смисъл на тази дума.

От формална гледна точка *да*-формите за възможност са сегашни, перфектни и аористни. Трябва да отбележим, че между балканските езици се наблюдават някои различия при употребата на формите на отделните времена. Така например в гръцки съответните аористни форми са силно активизирани за сметка на перфектните, като се употребяват във въпросителните изказвания както положителни, така и отрицателни форми, докато в български аористните *да*-форми са само отрицателни и се използват много рядко за сметка на перфектните. В румънски пък се наблюдава много по-широка употреба на perfectul compas след *să* в сравнение с другите балкански езици, като въпросните форми се срещат не само във въпросителни, но и в съобщителни изказвания. (Асенова 1989: 145-146).

Да-форми на сегашно време

Да-формите на сегашно време за възможност са за всички лица в двете числа в положителна и отрицателна форма. Тези форми се използват най-често във въпросителни изречения, като има различие в значението им в зависимост от вида на въпроса: същински общи въпроси, частни въпроси и несъщински ехо-въпроси, с които говорещия не цели да запълни празноти в своята информация, а преследва други комуникативни цели. *Да*-формите на сегашно време се използват и в подчинени определителни изречения, където значението им е по-общ

– нефактивност (възможност или необходимост), каквото е и в частните въпроси.

В общите въпроси да-формите имат две значения:

а) необходимост, напр. *Да отворя ли прозореца?* и се съотнасят с отговор в императив *Отвори го! Не го отваряй!* и

б) възможност, по-точно: предположение, напр. *Да имаш случайно тази книга?* и се съотнасят с отговор съобщително изказване *Имам я! Нямам я.*

Общите въпроси за предположение, за разлика от общите въпроси за необходимо действие, са само без въпросителната частица *ли*. С общите въпроси за предположение говорещият иска слушателят да потвърди или да отрече верността на неговото предположение, т.е. да потвърди дали възможният свят, представен във въпросителното изречение, съвпада с реалния свят. Напр.

Някой от вас да играе на табла? (Г. Гочев), т.е. вярно ли е това, което предполагам, че съществува X като елемент от множеството лица, означени с *вие*, който играе на табла?

Във връзка с тези изказвания веднага възниква въпросът, какво е семантичното различие между това изречение и *Играе ли някой от вас на табла?*, т.е. вярно ли е, че съществува X като елемент от множеството лица, означени с *вие*, който играе на табла? Трябва да отбележим, че в повечето езици такива две разновидности на въпросителните изречения не са засвидетелствани, тъй като въпросът така или иначе е свързан с определено предположение. В българския език обаче говорещият много ясно разграничава при въпросите дали пита за ситуация, която той свързва с действителността непосредствено, или подчертава, че пита за предполагаема ситуация, за достижимостта на някакъв възможен свят към действителния свят. При това с подчертаването си, че пита за свое предположение, говорещият имплицира, че смята за по-вероятно да бъде истинен отрицателният отговор на въпроса му, отколкото положителният. Тази особеност в значението на да-формите може да се подсили и с лексикалния маркер *случайно*, напр. *Някой от вас случайно да е гледал този филм?*

В изреченията с отрицателни да-форми тази импликация е още по-отчетлива. Напр.

Да не си малко болна? (Б. Райнов); *Какво имаш, бе дядо Моско, да не си болен?* (Й. Йовков); *Да не плачеш?*; *Да не си мислиш, че все ще бъде така?*

Поради импликацията, че говорещият смята за по-вероятен отрицателният отговор, тези изречения се използват като учтиви варианти на общите въпроси без *да*, особено когато се пита за действия или състояния, които са нежелани, оценяват се отрицателно от говорещия. По такъв начин в импликацията има означена и известна опитативност.

Вече не импликация, а част от значението на въпросителното изречение за предположение е опитативността в изреченията с *да не би*. Това съчетание посочва експлицитно, че се пита за нежелана възможност.

✧ *Да не би да се връща от оран?* (А. Каралийчев); *Да не би да си окахърен?* (А. Каралийчев); *Да не би да ми се сърдиш?*

В частните въпроси значението на *да*-формите на сегашно време за възможност се различава от значението им в общите въпроси. В частните въпроси с тези форми се означава просто нефактивност, която в зависимост от семантиката на изречението и по-общото значение на контекста може да се яви като възможност или като необходимост. Това се доказва чрез възможните трансформации на разглежданите изречения в изречения с модалните глаголи *може* и *трябва*. Напр.

Как да се реша? срв. *Как мога да се реша?*; *Кого да вградя?* (А. Каралийчев), срв. *Кого трябва да вградя?*; *Помня го, как да не го помня!* (Д. Талев); *А защо и ние да се лишаваме?* (Д. Талев).

Същото значение 'нефактивност' имат *да*-формите в подчинени определителни изречения, които исторически са свързани с въпросителните изречения. Напр.

Трябва ми печка, която да отоплява и двете стаи, срв. *Трябва ми печка, която може/ трябва да отоплява и двете стаи*; *Търсим инженер, който да ръководи цеха*.

Особена употреба имат *да*-формите в ехо-въпросите, които повтарят част от съобщително или въпросително изказване по-често. В предхождащото ехо-въпроса изказване глаголът е в индикатив, т.е. съобщава се или се пита за ситуация от действителността. В ехо-въпроса тази индикативна форма се заменя с *да*-форма, която най-общо означава нефактивност, с цел говорещият да оспори истинността на твърдението в предходното съобщително изказване или истинността на пресупозицията на предходния въпрос, поради което се подчертава, че той е неуместен, т.е. не може да получи истинен отговор (вж. Ницолова 1998). Напр.

– *Ти си дурак! (...)* – *Защо да съм дурак?* – продължава разгневен Данко и стреля кръвнишки погледи към Дочоолу. – *Ама нека каже бе, джанъм, защо да съм дурак!* (А. Константинов), т.е. Защо трябва да съм дурак?;

– *Попара ли е туй — банка!* – *Попара е, зер!* – реве Харсъзина.

– *Как така попара? Отде-накъде да е попара* – зъби се Дочоолу. (...) – *Ама отде-накъде да бъде попара?* (А. Константинов), т.е. Отде-накъде може/ трябва да бъде попара?;

– *А бе Илчо, я ми кажи защо мразиш толкова българските песни?... – Кой? Аз да ги мразя!?* (А. Константинов) – т.е. Може ли аз да ги мразя? Така се оспорва истинността на пресупозицията *Ти мразиш много българските песни* на предходния въпрос, с което говорещият посочва, че той е неуместен и не може да получи истинен отговор.

Да-форми на минало неопределено време

Перфектните да-форми за възможност имат в общи линии същите употреби, както формите за сегашно време. Единствено в темпорален план между двата вида форми има различие, обусловено от значението на перфекта. Перфектните да-форми се употребяват във въпросителни и в съобщителни изказвания. В същинските общи въпроси тези форми имат същото значение за предположение с импликация, че говорещият смята за по-вероятен отрицателния истинен отговор, отколкото положителния, както е при същинските въпроси със сегашните да-форми. Напр.

Някой да е идвал през това време у тях? (Б. Райнов); *Да не си се отказал пак да пушиш?* (Б. Райнов); *Да не си бил болен?* (Г. П. Стаматов).

Същото значение имат и перфектните да-форми в оптативно-въпросителните изречения с *да не би*. Напр.

Да не би да съм закъснял?

В частни въпроси перфектните да-форми се използват само ако тези изречения функционират като несъщински въпроси – ехо-въпроси, които имат същото значение на нефактивност (възможност или необходимост), както ехо-въпросите със сегашни да-форми. Напр.

– *Какво стана вчера?* – *Какво да е станало?* Нищо, т.е. Какво може да е станало вчера?; – *Ти провали задачата.* – *Защо аз да съм провалил задачата?*, т.е. Защо трябва аз да съм провалил задачата?

Интересна е замяната на аориста от предходното изречение с перфектна *да*-форма в ехо-въпроса, която е свързана с факта, че аористът в положителна форма поради това, че е свидетелско време, не може да се употреби за означаване на действие във възможен свят, докато перфектът, който е неутрален от гледна точка на признака 'свидетелственост', е подходящ в случая.

В подчинени определителни изречения перфектните *да*-форми имат същото значение, както сегашните *да*-форми – нефактивност (възможност или необходимост). Напр.

Трябва ми специалист, който да е завършил електроника, т.е. ...който трябва да е завършил електроника.

Специфичен вид употреба имат перфектните *да*-форми в съобщителни изказвания за означаване на възможност, като семантиката на изречението показва дали става дума за предположение (потенциална възможност или контрафактическа възможност, срв. първия и втория пример по-долу). Напр.

Тя да е имала тогава най-много двадесет години, т.е. Тя трябва/може да е имала най-много двадесет години; *Досега да е станал веке доктор, ама инат хора тукашните* (А. Константинов), т.е. Досега можеше/трябваше да е станал вече доктор...

В румънски употребата на перфектни *да*-форми в съобщителни изречения от този вид е много активизирана, докато за българския език такива примери не са типични и се срещат много рядко (вж. Асенова 1989: 145).

Да-форми на минало свършено време

Съответствия на българските аористни *да*-форми за възможност под формата на предположение се срещат само в гръцки, където тези форми в положителна и в отрицателна форма са много по-активизирани. В българския език обаче аористните *да*-форми са само отрицателни, тъй като, както отбелязахме по-горе, поради своята свидетелственост аористните форми в положителна форма не могат да бъдат елемент от някакъв възможен свят, т.е. граматическото значение евиденциалност блокира избора на положителната *да*-форма в случая.

Аористните *да*-форми за предположение се срещат много рядко само в общи въпроси, като могат да означат в съчетание с *да не би* и нежелана възможност. Аористните *да*-форми за предположение са синонимни с перфектните *да*-форми за предположение, като се отли-

чават от тях в случая само по темпоралната близост на миналото действие до интервала на говорене – при перфекта излиза на преден план единствено наличието на резултата в момента на говорене, а за интервала на миналото действие не се мисли. Напр.

Ти да не оглуша? (Ат. Наковски); *Да не хвърли бомба отгоре ни?* (Й. Радичков); *Вие да не заспахте?*; *Той да не би да се обиди?*; *Аз да не би да те засегнах?*; *Той като че заспа горе! Да не би да умря!* (Й. Радичков). И при тези примери общи въпроси е налице въпросително-оптативна семантика, както и при въпросителните изречения с разгледаните вече по-горе да-форми, т.е. говорещият прави предположение за неочаквана или нежелана възможност.

Анализът на разгледаните да-форми показва, че илокуционната сила на изказването – въпросително изказване (същински въпрос – общ или частен или несъщински ехо-въпрос) или съобщително изказване (самостоятелно изречение или подчинено изречение) оказва влияние върху значението им. В общите въпроси с да-формите се пита за предположение за възможно, но неочаквано или направо нежелано действие, а в частните въпроси (същински и ехо-въпроси), както и в съобщителните изказвания се означава най-общо нефактивност, която в зависимост от значението на отделното изречение може да бъде представена като възможност или необходимост.

ЛИТЕРАТУРА

- Асенова, П. *Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз*. С., 1989.
- Kurz, J. *Učebnice jazyka staroslovnského*. Praha, 1969.
- Маслов, Ю. С. *Грамматика на българския език*. С., 1982.
- Ницолова, Р. О замене реального мира возможным миром в дискурсе. Российская академия наук. Институт лингвистических исследований. *Типология. Грамматика. Семантика. К 65-летию В.С. Храковского*. Санкт-Петербург, 1998, 324–329.
- Стросън, П. Значение и контекст. – В: М. Стойчева (съст.). *Философията в Оксфорд днес*. С., 1996, 35–50.